

Міністерство освіти і науки України
Донецький державний університет управління

СОЦІОЛОГІЯ МІСТА

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.
Лист № 1/11-5781 від 29.06.2010 р.

Донецьк
Видавництво «Ноулідж»
Донецьке відділення
2010

ЗАЛІКОВИЙ МОДУЛЬ 1

МІСТО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ УРБАНІЗАЦІЇ

1. Загальні принципи теоретичного осмислення феномена міста.
2. Європейське та азійське місто: концептуальні відмінності.
3. Класичний античний поліс.
4. Середньовічне місто.
5. Модерне місто.
6. Українське місто від Магдебурзького права до сьогодні.

1. Загальні принципи теоретичного осмислення феномена міста

Теоретична концептуалізація урбанізму історично склалася не як окрема наукова дисципліна, а як сукупність теоретичної рефлексії щодо феномена міста в різних галузях гуманітаристики, таких як філософія, соціологія, антропологія, історія, соціальна психологія тощо. Цією обставиною зумовлена надзвичайна кількість визначень міста (як вважається, їх на сьогодні близько двохсот). У цьому соціокультурному та теоретичному різноманітті переважна кількість дослідників визначає місто як територію, де відбувається концентрація соціальних структур (груп, інститутів та рольових функцій). Варто при цьому зазначити, що слово «місто» (міське поселення, град, посад) є багатозначним і навіть комплексне визначення даного поняття являє велику складність.

Спроби авторів енциклопедичних статей та книжок надати одне узагальнене визначення міста найчастіше ведуть до еклектики, коли розуміння досліджуваного феномену виявляється однобічним та не-системним. Відомий російський урбаніст М. Анциферов зазначає, що місто є точкою опертя та стрижнем існування внутрішньо диференційованих соціальних груп, що отримали певну правову форму¹. Дотичне формулювання знаходимо у відомих англійських урбаністів Н. Абекромбі та А. Ярда. На їх думку, міське життя характеризується масштабністю, високим скупченням населення, чіткою диференціацією соціальних груп, існуванням дистанції та формальних зв'язків між особами... необхідністю формального регулювання людської діяльності швидше з позиції закону, ніж через культурний вимір спільнот і традицій². Віддаючи належне авторитету відомих дослідників, варто зауважити, що ці характеристики є неповними, адже не враховують повною мірою соціокультурні виміри міста.

Більш доречною слід визнати дефініцію міста, яка надана в словнику середньовічної культури, що вийшов за загальною редакцією відомого російського історика, професора А. Я. Гуревича, який зокрема стверджує, що «місто є особливим типом поселення, який характеризується низкою структурних особливостей та специфічними функціями в системі... соціального та культурного життя»³. У цьому контексті зрозуміло, що економічні функції міста, своєрідність правового й адміністративного устрою визначали особливий тип міської культури, репрезентантами якої були члени міської спільноти. Економічні функції міста зумовлювалися тим, що у ньому історично було зосереджене не стільки ремісницьке виробництво (характерне значною мірою для аграрного світу), скільки загальногосподарська діяльність, пов'язана з товарообміном та вільним функціонуванням грошових потоків.

Історичні джерела свідчать, що місто репрезентувало собою особливий тип соціальної організації, який конструювався у вигляді корпорації. Її внутрішня структура та взаємовідносини із зовнішнім світом регулювалися імперативною системою правових норм – міським правом. Розгалуженість і досконалість правових основ міського життя обумовлювали автономний статус міста як самостійної адміністративної і політичної одиниці. Очевидно, що міське середовище історично

¹ Див.детальніше: Анциферов Н.П. Пути постижения города как социального организма: Опыт комплексного подхода / Н.П.Анциферов. - Л., 1925.

² Див.детальніше: Абекромби Н. и Ярд А. Городки, города и пригороды. Фрагменты. N. Abercrombie. A. Warde. Towns, Cities & Countryside. In Abercrombie. N. Warde. A. Contemporary British Society. London. 1994.

³ Словарь средневековой культуры / Под ред. А. Я. Гуревича. – М., 2007. – С. 113.

характеризувалось специфічним стилем життя, світоглядом, рівнем сакральної і секулярної культури, типом соціальної поведінки її мешканців. Місто в ціннісному та історичному вимірі виступає антитезою аграрному світу – світу селян та феодалської аристократії.

Доцільно звернути увагу на особливу соціокультурну архітектуру міста в усі історичні часи, на існуючі в ньому взаємодію та взаємопроникнення складових життєвого світу, що безпосередньо стосуються функціонування особи, суспільства, культури. Міський простір історично заохочував людей не тільки своєю можливістю вільно працювати і отримувати засоби для існування, але й задовольняти вітальні культурні, сакральні і секулярні потреби людини, спрямовував особу до постійного професійного зростання та самовдосконалення. Місто історично конструювалось вільними громадянами як простір соціокультурної активності (людської суб'єктивності – термін І. Канта) – особливий образ вільного співжиття.

Важливість міського середовища для людини історично була обумовлена тим, що місто також завжди було осердям модерних технологій, інноваційної активності, високого рівня соціокультурної динаміки та мобільності. За слушним виразом Л. Вульфа (Larry Wolff), – «місто завжди уособлювало собою велику безліч конкуруючих реальностей – світів, інтенцій, світоглядів, було синтезом фундаментальної інституційної активності, полем ціннісної сепарації між традиційними та індустріальними суспільствами та економіками»⁴. Йдеться тут про конституювання та системне утвердження якісно нового простору суспільної свободи, довіри, солідарності та відповідальності громадян не тільки за власну долю, але й за долю усієї міської спільноти.

Місто уособлює собою свободу та суспільну справедливість. Саме в містах стверджується принципово новий особливий спосіб мислення раннього західного капіталізму, виникає «сукупність правил, можливостей, розрахунків, уміння жити і збагачуватись одночасно»⁵. Місто залучало до себе нових «модульних індивідів», які своїми активними діями, вчинками, індивідуальною мовною семантикою змінювали світ взаємостосунків та проектували нові стратегії розвитку. Їхній спосіб життя був спрямований на розширення вимірів суспільної свободи та раціональності.

⁴ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вульф // Місця для нас геть невідомі. – К.: Критика, 2009. – С. 77–78.

⁵ Там само. – С. 37.

Макс Вебер (Max Weber) у своїй теорії суспільного розвитку підкреслював значення формульно-інструментальної раціональності як основної риси розвитку міської цивілізації. Міста стають уособленням раціоналізації соціальної дії, яка є «тенденцією самого історичного процесу»⁶. Провідна роль цілераціональної дії в міському середовищі кардинально змінює його структуру.

Вебер вказує на раціоналізацію суспільних відносин як у західних, так і у східних містах. Втім, він визначає і суттєві відмінності між західним та східним (азійським) міським порядком.

2. Європейське та азійське місто: концептуальні відмінності

Історичні джерела переконливо засвідчують, що такі історичні поняття як «місто», «міська спільнота», «урбаністична цивілізація» в їх громадянських, соціокультурних, правових, майнових і світоглядних вимірах існують тільки в Європі. Саме в Європі історично склалася особлива торговельно-промислова, соціокультурна та правова форма міської свободи, якої не існувало на Сході. Завдяки плідним у теоретичному відношенні розвідкам М. Вебера, ще на початку ХХ століття стало відомо, що «як масовий феномен – міська громада в повному сенсі цього слова відома тільки Заходу і лише частково деяким Азійським країнам (Стрії, Фінікії, Месопотамії), але в них лише час від часу спостерігалися паростки такого розвитку»⁷. Поступово загальноприйнятним в освітньому та науковому середовищі стало усвідомлення європейського феномену міста як синтезу кількох базових складових, а саме: 1) укріпленої фортеці, 2) ринку, 3) власної сталої судової системи і розвинутих норм права, 4) корпоративності та пов'язаних з нею автономії та автокефалії – практик міського самоврядування та самоуправління. Такі можливості громадян були закріплені в їхніх правах, які в історичному минулому мали форму привілеїв. Саме збереження цих базових параметрів і відрізняло європейську урбаністичну цивілізацію від іншої великої купи азійських міст. Попри те, що в азійських містах також існували ринки і фортеці, відомі центри промисловості й торгівлі (Єгипет, Індія, Китай), ніколи не мали особливого майнового та процесуального права, автономного судочинства, яке мали громадяни Європи. Не існувало в повному обсязі й поняття міської корпорації, а відтак, практично не спостерігалось відмінностей між міським та сільським способом

⁶ Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – С. 324–325.

⁷ Там само. – С. 322–323.

2. Європейське та азійське місто: концептуальні відмінності

буття. Зокрема в Китаї житель міста в правовому відношенні був пов'язаний зі своїм родом, а через нього – зі своїм власним селом. У селі знаходився духовний центр існування пересічної людини, легітимність якого не піддавалася сумніву – храм. Сакральний зв'язок з цим храмом ретельно підтримувався, а сам мешканець міста, час від часу виконуючи сільськогосподарські функції, і в правовому відношенні залишався селянином.

Міського права, міської корпоративності на Сході не існувало. Місто було лише окремим округом управління, де політична громадська участь жителів була вельми обмеженою. Правомірно говорити про те, що міський спосіб існування був відбитком сільського. Історично відсутніми є специфічні властивості городян як суспільного стану. Натомість сільські громади з їх класичним традиційним світоглядом, налагодженими кооперативними зв'язками, етичним укоріненням – мали потужні виміри легітимності в азійських спільнотах. Приміром, сільські громади Індії керувалися вузьким колом сакральних авторитетів і були далекими від горизонтальних самоврядних форм. Вихідці з цієї громади були зобов'язані на її вимогу брати участь у виплаті ренти землевласнику, а відтак, навіть будучи громадянами, вони не набували прав та цінностей міського стану, а були тимчасовими мешканцями в місті, залежними особами. За цих умов відсутності нормативних підвалин міської культури, старійшини мали вельми серйозні повноваження, які вони автономно здійснювали практично в усіх азійських країнах до ХХ ст.

Вузьке коло сільських старійшин розповсюджувало свою владу не тільки в селі, але й у місті, де вони обіймали найвищі посади в адміністративних місцевих судах, обмежуючи права навіть бюрократичної корпорації. Наприклад, у Китаї та Індії чиновник часто був просто безсилим перед волею традиційних авторитетів, їхнім впливом на громадські та приватні справи мешканців міст. З іншого боку, поступово посилюється роль бюрократичної верстви з постійним звуженням приватного та публічного простору пересічних мешканців. Подібна тенденція пізніше спостерігається і в європейських містах, втім, саме на Сході вона набуває гіпертрофованих форм.

В азійських містах тотальне панування станового розподілу є найбільш органічним і несумісним із самоврядними формами управління. Зокрема в Японії, Китаї, Індії становий розподіл був суто феодальним. Найбільш органічні свідчення цього існують в японській традиції, де самураї (шляхетство) і представники бюрократичної верстви (казі) протистояли селянам та частково об'єднаним в професійні спілки гендлярям та ремісникам. У Китаї також простежується станова і світоглядна відмінність, яка унеможливорює розвиток самоврядного

міста та міської громади як цілісного феномену. У контексті розвитку станових відносин та феодалізму в цілому тут вкрай посилювалось розмежування між представниками освіченої бюрократичної верстви, яка стала головним інтерпретатором усіх подій державного життя та регламентувала повсякденне життя людей і неосвічених громадян, здатних лише на суцільне підпорядкування.

Суттєві відмінності, які спостерігаються в кожному з азійських міст, втім, аж ніяк не сприяли зростанню міського самоуправління. Визначальна властивість типового східного міста полягала передусім у тому, що суб'єктами корпоративної діяльності тут були не міські поселення як такі, а тільки шляхетні роди, які взагалі не контролювались громадянами. Наприклад, у середньовічному Константинополі часів ісламського панування практично до XIX ст. поруч із військовими об'єднаннями яничар, представниками релігійних організацій улемів і дервішей, інтереси городян представляли лише окремі висуванці від певних гільдій, але не представники міської спільноти в цілому.

Повною протилежністю східному місту є місто західне, яке посилювало спільність городян як таких, незалежно від їх корпоративного та соціального статусу.

Відомий російський філософ Ю. Давидов, характеризуючи світоглядні підвалини виникнення міського способу мислення, підкреслює передусім принципове значення для формування нового міста – нової «міської етики, що органічно була поєднана з етосом раціональності, з західноєвропейським типом капіталізму»⁸. Формальна раціональність міського соціокультурного простору, що асоціюється зі сталими бюрократичними структурами, прагне до порядку, дисципліни та підпорядкування системі правил. Формальна раціональність міста – це передусім властива його мешканцям обачливість, розрахунок у всіх сферах життя та кількісний результат. У великих корпораціях міст основними позитивними якостями стають прагматизм, технічна ерудиція, передбачуваність і розрахунок.

Водночас із посиленням інструментально-формальної раціональності в містах спостерігається ріст секуляризації – відокремлення міських матеріальних інтересів від священних цінностей. У той же час збереження ціннісної раціональності (типової лише для європейського міста) міського життя – закладає фундамент для розвитку моральних начал, а індивід, що керується цією раціональністю, – головним для себе вважає збереження добробуту міста та розширення громадянських прав і свобод.

⁸ Давыдов Ю. Макс Вебер и современная теоретическая социология / Ю. Давыдов. – М., 1998. – С. 223.

Варто передусім виділити базові свободи, які безпосередньо вплинули на цивілізаційний розвиток міста та соціокультурну еволюцію життєвого світу його мешканців.

Політичні свободи:

1. Свобода самоуправління.

Особисті свободи:

1. Свобода вступати в шлюб без дозволу.
2. Свобода від клієнтельно-підданської залежності.
3. Свобода спадкових розпоряджень – право залишати спадок нащадкам на власний розсуд.
4. Свобода пересування.
5. Свобода від стану особистої залежності після року перебування у місті.
6. Свобода відчуження власності (право передачі її іншій особі).
7. Свобода від військової повинності.

Економічні свободи:

1. Свобода від сплати позаміських податків.
2. Свобода від сплати мит.
3. Право вести вільну ринкову діяльність.

Правові свободи:

1. Право громадян на розгляд їх справ міськими суддями.
2. Право на збереження правових процедур у випадку притягнення особи до кримінальної відповідальності.
3. Захист від довільних арештів та обшуків.
4. Свобода від обов'язкової державної служби.

Історично місто репрезентоване кількома базовими типами, з них:

1. Класичний античний поліс.
2. Середньовічне місто.
3. Модерне місто.

3. Класичний античний поліс

Політична реальність античної Греції в добу її розквіту (так звана класична доба V-IV ст. до н.е.) характеризувалась передусім існуванням достатньо великої кількості незалежних державних утворень – полісів, які були організовані як автономні суверенні спільноти. Уявлення про поліс ми знаходимо як у грецькій літературі, так і у широкому масиві соціально-політичної літератури сучасності⁹.

⁹ Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Э. Д. Фролов. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1988. – С. 20–21.

Для усвідомлення значення і ролі античного міста варто звернути увагу на складну специфіку отримання особами феномену громадянства, безпосередньо пов'язаного з правом власності стосовно полісної землі. Саме це і сформувало світоглядні виміри громадянської міської спільноти та спричинило принципове протистояння між вільними, активно залученими в публічну політичну діяльність громадянами і представниками переважної більшості – решти населення, яке не мало повноцінного громадянства, бо не володіло полісною землею.

Соціально-політична організація римлян та інших італіків (їх громадянської спільноти *civitas*) співпадала з політичною організацією античних греків. Підтвердженням цього є характеристика Цицероном громадянської спільноти як «специфічного людського співтовариства, що існує в особливому вимірі порівняно з родинним, приватним та загальнолюдським світом»¹⁰.

Відомий європейський теоретик, історик та громадський діяч Б. Констан (Benjamin Constant de Rebecque) у достатньо відомій теоретичній розвідці вперше поставив питання про принципові відмінності міської цивілізації античності й доби Модерну: «Якщо в античних полісах завдяки безперервним війнам та широкому використанню рабської праці мала місце домінуюча політична активність громадян, їх пряма безпосередня участь в управлінні міським життям, у контексті збереження громадського цілого в жертву якому приносились інтереси окремої особи, то в Новий час на передній план виходять приватні виміри міського існування – підприємницької активності та добробуту мешканців міст»¹¹.

Аналізуючи специфіку античного міста, необхідно усвідомлювати, що воно, за справедливим свідченням М. Вебера, є «основою античної культури» і характеризується передусім своєю потужною міською громадою¹². Місто було типовою адміністративною одиницею. Міські посадові особи відповідали перед державою за сплату податків та набір рекрутів. Місто було уособленням величі і символом спільної громадянської відповідальності.

Але поступово, у плінні історичного часу ця єдність починає руйнуватись. Зазнають розбалансування базові механізми функціонування античної міської цивілізації.

¹⁰ Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима / С. Л. Утченко. – М., 1977. – С. 25–26.

¹¹ Constant B. Political Writings / B. Constant. – Cambridge, 1988. – P. 24–25.

¹² Вебер М. Соціологія. Загально-історичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К., 2008. – С. 20–21.

3. Класичний античний поліс

Вже на межі V-IV ст. у межах античного полісу виникає протиріччя між полісом – громадянською общиною і полісом-містом як носіями різних форм власності. Спочатку античне місто було лише осередком споживання, а не виробництва. Антична ментальність навіть не передбачала можливості збагачення міста за рахунок майстерень і мануфактур. Полісна структура свідомо уповільнювала розвиток торговельно-грошових відносин. Але нова форма власності, що утворилася і розвинулася в місті завдяки діяльності метеків, періеків та інших груп негромадянського населення (а потім і громадянського) торувала собі дорогу. Демократія як політична структура суспільства була принципово не здатна загальмувати її розвиток. Поступово міський грошово-торговельний капітал стає домінуючою суспільною силою в античному місті.

Аналізуючи специфіку нових тенденцій полісного життя, варто підкреслити, що стара традиційна антична форма власності, безпосереднім чином пов'язана зі статусом громадянина, була передусім земельною власністю. Нова міська форма власності, форма так званого «невидимого багатства», набула статусу повної універсальної приватної власності. Вона спочатку не надавала статусу громадянина і являла собою, у першу чергу, власність на гроші та рабів.

Розвиток повної приватної власності, торговельного капіталу, приватної власності на рабів активно сприяє руйнуванню класичного поліса. Поліс як спільнота громадян, що складалася з власників полісної землі (арістос), вступає у гостре протиріччя з ремісницькими та торговельними верствами (демосом), позбавленими політичних прав.

Урешті-решт, громадянська община не витримала. Купівля і продаж земельних ділянок перетворили землю на товар. Система «земельна власність – громадянство» була зруйнована. Концентрація власності й багатства у руках нуворишів і зубожіння вільних громадян, зростання соціальної нерівності – лише загальні наслідки цієї кризи.

Разом із розвитком нових економічних тенденцій можемо спостерігати втрату елітарності античного міського способу буття, його автономності. Великі маєтки не без успіху поступово домагаються незалежності від міської громади, а з розширенням завоювань центр тяжіння великої Римської імперії зміщується вглиб суходолу, внаслідок чого все більше рекрутів у міста постачає сільське населення внутрішніх районів. Часто поряд із містами виникають saltus – окремі адміністративні території, відкриті до контактів з сільською місцевістю. Афіни приймали як повноправних громадян не тільки військових-евпатридів, але й репрезентантів традиційного світу –

селян-виноградарів. За свідченнями Ф. Броделя, «як тільки підіймався дим маяка, селянин міг з'явитися у місто на народні збори і брати участь у них»¹³. Відтак спостерігаємо занепад античного міста й поступову деградацію урбаністичної структури в цілому.

4. Середньовічне місто

Історія Середньовіччя – це не тільки процес виникнення і розквіту міст, але і їхнього занепаду, присмерку та агонії. Безумовно, на їх місці згодом постають нові урбаністичні центри, але зовсім в іншому історичному часі та в іншому географічному просторі. Європейському середньовіччю не вдалося успадкувати міську культуру античності через нашествя варварів. Тому тривалий час Європа була позбавлена конфлікту між містом і селом, оскільки урбаністична структура була практично відсутньою. У цьому контексті Ф. Бродель зазначає, що, починаючи з доби Античності, практично неможливо було відокремити місто від місцевості, що його оточувала. «Навіть у мусульманських країнах місто не виключало сільських поселень»¹⁴. У період раннього Середньовіччя в більшості регіонів латинської Європи спостерігалася аграрна структура виробництва й, відповідно, мало місце зосередження соціального життя у сільському середовищі. У той же час відбулося кілька спроб відродження міського життя (у басейні Ла-Манша, Південній Галії, Центральній Німеччині), які були перервані військовими операціями вікінгів.

Системне відродження міста починається з каролінгського Ренесансу, прискорюється в XI ст. і набуває домінуючого значення в історичних реаліях XIII-XVI ст. Це відродження стало результатом системних процесів, що заклали основи середньовічного суспільства і визначили його своєрідність.

Можна виділити три етапи в історії середньовічного міста і власне процесу урбанізації в латинській Європі. Фаза генезису, пов'язаного з поступовим звільненням окремих міських поселень від безпосереднього феодалного (сіньоріального) панування. На цьому етапі відносини міських громад із земельною аристократією формалізуються, а європейські міста не тільки отримують певні привілеї у власній господарській діяльності, але й поступово виходять за межі шляхетської юрисдикції.

На другому етапі стверджується типологічна – універсальна громадянська модель міського життя, яка передбачає правову, майно-

¹³ Цит. за Бродель Ф. Структури повсякденности: возможное и невозможное / Ф. Бродель // Город как таковой. – М., 1985. – С. 517–518.

¹⁴ Там само. – С. 517.

4. Середньовічне місто

ву та адміністративну автономію міста, здатність міських інститутів постійно відтворювати горизонтальні самоврядні форми політичного, економічного, духовного життя – зберігати громадянські свободи. Третій період засвідчив нові тенденції в розвитку європейських міст, пов'язані з частковою втратою містами власних привілеїв через консолідацію князівської та королівської влади. За таких умов міста стають ланками вертикальної адміністративної системи.

При всіх регіональних і типологічних відмінностях, притаманних середньовічному місту, можна виділити його певні загальні риси. Місто репрезентує собою стабільне поселення з високою концентрацією населення, автономне від оточуючої території в економічному, правовому, топографічному і побутовому вимірах. У XIV – XV ст. чисельність мешканців у таких містах як Париж, Венеція, Мілан, Флоренція дорівнювала 80 тис. Любек, Нюрнберг, Страсбург нараховували по 20 тисяч. Втім, населення більшості європейських міст навіть у пізньому середньовіччі не перевищувало 1000 громадян.

В історичному і демографічному відношенні місто було історично залежним від села. Попри те, що середньовічне місто значно більше, ніж античний поліс, відокремалося від сільської місцевості, протягом усього Середньовіччя існувала значна кількість невеликих міст і містечок, для мешканців яких агрокультура мала не менш суттєве значення, ніж ремесло та торгівля, а спосіб життя городян часто підпорядковувався локальним моделям корпоративних відносин.

Концентрація великої кількості людей у сталих урбаністичних центрах мала зворотний бік у вигляді високої смертності його мешканців. Саме в містах більшою мірою, ніж в селах, страждали від епідемій, а відтак репродукція населення в них відбувалась, головним чином, за рахунок прибульців із сільської місцевості.

Втім, поступово місто стало важливим елементом процесу соціальної господарської спеціалізації, а саме – принципового розділення аграрного виробництва і торгово-ремісницької діяльності. Гендляр і ремісник стали центральними персонами міської спільноти. У ганзейських містах суттєву роль історично відігравали лихварські спекулятивні форми підприємництва, з яких поступово формувалася банківська система. З часом такі форми підприємництва набувають легітимності в інших європейських містах, сприяючи розвитку різних сегментів громадянського суспільства.

Історія розвитку середньовічного міста – це, передусім, його правова, майнова і духовна сепарація від шляхетської влади, історія боротьби городян з місцевими духовними і світськими можновладцями. Під впливом різних духовних, політичних, економічних чинників, починаючи з XIII ст., формується стала міська культура на європейській

мапі: у Середземномор'ї – в Італії, на півдні Франції, а трохи пізніше у Центральній Європі.

Середньовічне місто спочатку стверджувалось шляхом поступового здобування привілеїв. Першим із них було становлення автономного міського судочинства. Найбільшого успіху в цій царині досягли італійські та німецькі міста. Питання земельного володіння, ринкових і торговельних відносин стали сферою юрисдикції міських судів, що почали застосовувати рівне, спільне для всіх громадян міста особливе право. Право це ґрунтувалось або на звичаях і автономних законодавчих постановках міської ради, або на наслідуванні чи запозиченні міською владою чужого права. Наприклад, права якогось іншого міста. Саме у цій сфері розгорталася запекла боротьба між містом, феодалом, між земельним власником і короною.

Наступним кроком до свободи для кожного міста було отримання автокефалії, тобто права вважати власні судові та адміністративні інституції останньою і найвищою інстанцією влади.

Необхідними моментами досягнення автономії і автокефалії міста стають процеси автономізації оподаткування міщан і звільнення їх від зовнішнього оподаткування. Ця сфера також стала площиною гострої боротьби між містом і державою від Середньовіччя аж до Нового часу, періоду, коли бюрократична держава остаточно завершила підкорення міста.

Останнім у цьому напрямку було формування ринкового права. Ринок був серцевиною кожного середньовічного міста і спочатку контролювався сеньйорами і монаршими розпорядженнями, але в добу урбаністичного ренесансу підпав під юрисдикцію міських магістратів. Разом із ринковим правом і автономною системою оподаткування виникає автономний орган з нагляду за промисловістю і торгівлею міста – податкова поліція.

Ґрунтуючись на здобутій свободі, в межах урбаністичного Ренесансу постає нова самобутня цивілізація. Ця нова цивілізація організовує податкову і фінансову систему, громадський кредит і митниці. Вона породжує промисловість, відроджує ремесло, міжнародну торгівлю, торговельні компанії і бухгалтерію.

Історія міста помітно пов'язана зі становленням товарного виробництва і розвиненого товарного обігу, ринку, перетворенням грошей у капітал, з упровадженням принципів і норм права міського самоврядування. Саме канони міського самоврядування стали детермінантою трансформації маленьких середньовічних фортець у великі центри торгівлі й промисловості.

Наступним чинником становлення середньовічного міста був інститут приватної власності. Феодальне право тривалий час визнава-

ло єдиним власником землі, засобів виробництва і будь-якого іншого багатства у державі тільки Корону. Решта розглядалися лише як користувачі або тимчасові орендарі королівської власності, але у XVII ст. політичні й громадянські реалії були вже іншими. Суспільне світосприйняття «нового шляхетства» жорстко пов'язувало міські свободи з приватною власністю, матеріальною незалежністю. Тому вже у 1656 р. у «Витягу англійського права», що був складений Вільямом Гепардом, читаємо: «Приватна власність є право якоїсь людини на якусь річ... той, хто це право має, зветься власником, власність може бути на землю, на товар або на рухоме майно... на власний розсуд людина може чинити з цією річчю, що їй подобається. І це її право на ту річ є таким, що не залежить від будь-кого іншого»¹⁵. Понад те, ще у 1610 р. англійська палата громад констатувала, що «король не може відібрати приватного майна у будь-якого свого підданого без його згоди»¹⁶. Так у європейському місті знову поєдналися інститути свободи і власності.

Саме з цього моменту і розгортається процес урбаністичного Ренесансу – становлення приватної власності та ринкового права. Тереном зростання цієї власності стало місто, мури якого не тільки відгородили Старий порядок від Нового, персоніфікувавши цей розподіл в образах лицаря і буржуа, але й утворили дихотомію власності. Таким чином, приватна власність у цей період не вийшла за межі міста і не була розповсюджена на землю. Становлення земельної приватної власності відбулося лише у наступний період європейської історії. Певну рівновагу між буржуа і лицарем та історичну детермінованість цього балансу пояснює М. Вебер у відомій роботі «Протестантська етика і дух капіталізму»: «патримоніально-бюрократична держава намагалася примирити протилежні інтереси вельможного панства і міст, але, оскільки воно мало потребу у цьому панстві так само, як у офіцерах і урядовцях, воно заборонило нешляхетним, тобто й міщанам набувати землі панства»¹⁷.

Ця історична рівновага, баланс сил між феодальним селом і буржуазним містом були об'єктивно детерміновані соціально-економічною ситуацією. Очевидно, що тільки зовні інтереси політичного земельного сеньйора були антагоністичні інтересам міста. Саме міський ринок перетворював натуральні продукти селян на гроші, тим самим нада-

¹⁵ Бродель Ф. *Время мира* / Ф. Бродель // *Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.* – М., 1992. – Т. 3.

¹⁶ Гоббс Т. *Бегемот* / Т. Гоббс. – К., 1996. – С. 64.

¹⁷ Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* / М. Вебер. – К., 1994. – С. 47.

ючи можливість феодалам, що постійно потерпали від браку грошей, накладати на селян грошову повинність замість повинності натуральної. На той час феодали вже не могли існувати без міста, бо лише місто було надійним і постійним джерелом грошових прибутків. Тому об'єктивно феодали не заперечували і навіть певною мірою сприяли економічному розвитку міста, але вони були проти його політичної самостійності, адже автономність міських утворень унеможливлювала їх фінансові зазіхання на міську казну. Окрім того, феодали виступали проти поширення приватної власності за межі міста, тобто впровадження земельної приватної власності, бо в такому разі їх монопольна позиція підлягала перегляду.

У Середньовіччі політична влада у місті переходить до специфічного безземельного народу «пополо» – заможних підприємців і гендлярів (*popolo grasso*) та ремісників – власників (*popolo minuto*).

Таким чином не земельна власність, а торговельний та промисловий капітал став основою урбаністичної демократії, що складалася на межі Середньовіччя і Відродження. Промисловці, власники торговельного капіталу та ремісники – нові соціальні сили нового міста і стають основою базового самоврядного європейського інституту громадянського суспільства.

У межах нашого розгляду доцільно акцентувати увагу на ще одному аспекті буття середньовічного міста. Це поступове зростання вимірів солідарності та довіри, зміцнене почуттям приналежності до інтегрованої спільноти, що надавало громадянам, незалежно від їхніх юридичних зобов'язань, змогу за допомогою своїх внесків брати участь у виробничому процесі. Очевидно, що міські виміри спільного блага та вільної комунікації входили в суперечність із правилами та настановами феодального світу, де переважали вертикальні структури, а стосунки між людьми визначалися такими уявленнями, як феодал і служба, інвеститура і схиляння. У містах виникли горизонтальні стосунки, що характеризувалися співпрацею рівних. «Vicinia» – група сусідів, які спочатку були об'єднані лише просторовою близькістю, перетворилися на братства – *fraternitas*. Це емоційне поняття міської єдності та довіри мало особливий успіх в Іспанії та Німеччині, де воно доповнювалось взаємними клятвами репрезентантів міської спільноти. «В Зостає, починаючи з середини XII ст., бюргер, який завдав шкоди своєму співгромадянину, позбавлявся прав мешканця міста»¹⁸. Історично братства, або пізніше громади, об'єднували рівних у правовому відношенні осіб, і хоча

¹⁸ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Ж. Ле Гофф. – М., 1992. – С. 273.

4. Середньовічне місто

економічна нерівність зберігалась, вона не могла суперечити загальній тенденції дотримання гідності та збереження прав кожного громадянина. Так, зокрема, в Нейсе у 1259 р. було офіційно проголошено, що місто вимагає від своїх громадян рівної участі в справах комунального життя, а також «грошових виплат, пропорційно до економічних можливостей»¹⁹.

Гільдії, братства, університети, різноманітні спілки були створені завдяки новому демократичному світогляду мешканців міста. У центрі такого світогляду був ідеал «зразкового громадянина», який управляє своїми особистими справами у місті й почувається зобов'язаним брати участь у спільному вирішенні економічних, політичних та соціальних проблем. Така особа, вступаючи у вільну автентичну комунікацію з іншими, керувалася принципами громадянського республіканства, які забезпечували широку участь народу у вирішенні суспільних проблем. Розмаїття громадського життя надали унікального характеру комунітарним практикам горизонтальної взаємодії і обумовили партнерські відносини між владою та громадянським суспільством у місті. При цьому власник, громадянин, бюргер почували себе відповідальними перед міською громадою, дотримувались процедур, передбачених законом, постійно піклувались про підвищення власних професійних стандартів задля збереження спільної гідності всіх мешканців міста. Варто фокусувати увагу на зміцненні в новому місті важливої суспільної інституції – громадянського суспільства.

Відчуваючи вплив громадянського суспільства міста, державна адміністрація (бюрократія) ставала більш професійною. Зростання професіоналізму також спостерігається в інших сферах життя міста. Середньовічними фахівцями розробляються передові на той час системи державних фінансів (у тому числі ринок довготермінових державних цінних паперів), меліорації землі, удосконалюється комерційне право, бухгалтерський облік, громадська гігієна, економіка, державна освіта. Налагоджується і розвивається професійний обмін між різними містами.

Угоди та контракти посідали центральне місце в усіх сферах життя міського самоврядування, що свідчило про надзвичайно високий рівень довіри в суспільстві. У відповідності з континентальними традиціями Магдебурзького права та британськими (Habeas Corpus Act), права особи були забезпечені законодавчо і підтримувались демократичними звичаєвими практиками, економічними і політичними імперативами свободи і звітності та громадянського суспільства. Центральна

¹⁹ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Ж. Ле Гофф. – М., 1992. – С. 273.

влада у містах-комунах була підконтрольною суспільству не тільки завдяки поступовому розширенню демократичних процесів в економіці та політичній сфері, але й тому, що церковна ієрархія витіснилася світськими організаціями.

Саме нове, значною мірою секуляризоване місто стало в Європі джерелом національних рухів, національної свідомості, національної культури. Ключовим суб'єктом нового міста стає бюргер, а характерною тенденцією його життя є «практична раціоналізація життєвої поведінки, що обумовлювалась цілераціональним типом його життєдіяльності»²⁰. Основою існування бюргера був калькуляційний розрахунок та етична регламентація життя, що пов'язана з технічним та економічним раціоналізмом. У процесі розвитку нового міста важливого значення набуває поєднання вимірів цілераціональності та ціннісної раціональності: моральності, високої етичності, дотримання слова, збереження канонів бізнес-етики, відповідальності не тільки за власну долю, але й за спільне благо громади.

Беззаперечним тут є і те, що визначальний суб'єкт громадянського суспільства – бюргер – завжди мав високий рівень автономності і входив у міську корпорацію як особа, не пов'язана з усіма формами клієнтельної залежності. Його особистий правовий статус обумовлювався приналежністю до міського союзу, з його високими цінностями шанування права і моралі, дотриманням приватної власності та корпоративного професіоналізму, належністю до вимірів християнської культури. Саме його активна світоглядна та цілераціональна настанова і сприяла формуванню базових імперативів нового міста – автономного судочинства, яке ґрунтувалось не на зовнішньому впливі синьйорів, магічних та ірраціональних доказів, а передусім на раціональних вимірах середньовічного права, автокефалії – вільної від зовнішніх впливів міських судів і адміністративних установ.

Таким чином, у пізньому Середньовіччі остаточно створюється міський етос, пов'язаний не тільки з вимірами свободи певних осіб та династій, але й цілих корпорацій і передусім міст. Свобода міста передбачала право надання свободи у першу чергу найбільш можливим громадянам. Іншими словами: можливість бути вільним означала не тільки участь у корпоративних привілеях міста, але й отримання певних привілеїв особою від самої міської влади.

Суттєве зменшення у містах влади місцевих баронів розірвало важливий зв'язок між заможністю та правами над людьми. Свобода міст на практиці означала відокремлення грошових та товарних потоків від

²⁰ Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер // Попытка сравнительного исследования в области социологии религии. – М., 1994. – С. 58.

традиційних структур соціальної організації – передусім від взаємних прав та обов'язків, що забезпечували ієрархічну власність на землю і участь у земельному виробництві.

Йшлося про нове створення та розподіл багатства в місті, яке не було обмежене традиційними владними вимірами. Постає нова система як самодостатня і саморегульована цілісність, рух та історична логіка якої підтримується ринковими стосунками.

Усі ці параметри зберігаються й у модерному місті, втім, змінюються певні акценти, які за нових умов стають визначальними.

5. Модерне місто

У контексті історичних еволюційних процесів модерне місто неможливо відділити від стадії капіталістичного способу виробництва, від його соціокультурних, світоглядних, економічних і соціально-політичних складових. Для усвідомлення ролі нового міста та базових змін, що в ньому відбулися, варто звернутися до теоретичної спадщини представників німецької соціологічної школи – В. Зомбарта, М. Вебера та Г. Зіммеля. У інтерпретації В. Зомбарта, дух мешканця міста, городянина, від самого початку розділений на дві складові, кожна з яких репрезентує різні соціальні типи особистості європейського бюргера. Спостерігається нова тенденція, коли в межах буржуазних капіталістичних відносин поєднуються два суперечливих та одночасно взаємоузгоджених типи існування: «підприємницький» та власне «міщанський». Героїчне авантюрне (спекулятивне) начало міського Духа, що історично пов'язане з початковим розвитком капіталізму, поступово поєднується з низовим міським духовним началом – добродійно-моральним.

Відповідно до такого підходу в практичному житті відбувалося роздвоєння особистості жителя міста між його бажанням особистого щастя, гедонізму, марнотратства, специфічно-хижацької етики (досягнення приватного зиску за будь-яку ціну, кривдження опонентів та уведення в оману як звичні способи ведення бізнесу) та морально-виправданого способу ведення господарства, що базується на вимірах економії, високих морально-етичних характеристиках, раціональному і виваженому міщанському розрахунку. Носіями останнього в європейських містах історично були представники єврейських, італійських та британських міських спільнот, які суттєво змінювали образ європейських міст XVII-XVIII ст.

В. Зомбарт на підставі власної економіко-етичній концепції звертає увагу на марнотратний спекулятивно-споглядальний характер капіталізму, який зберігався тривалий час в широкій історичній прак-

тиці, орієнтацію мешканців міста на економічно невиправдані форми розкоші. На відміну від нього М. Вебер зауважує кальвіністську суворість представників міського «середнього класу», легітимацію в громадській свідомості ощадливих та корисних для суспільства норм моральної поведінки. Очевидно, що обидві тенденції мали суттєве значення в житті європейських міст. З одного боку, спосіб ведення господарства мешканців типового європейського міста передбачав ощадливість та певний алгоритм обмеження егоїстичних потреб, економію, але з іншого, – особистісна (приватна) сфера життя європейського буржуа надає безліч прикладів, коли розкіш, марнотратство ставали звичними ознаками життя заможних мешканців міст та їхніх родин.

Як свідчать історичні хроніки європейських міст, функція розкоші тут реалізується за допомогою численних трансформацій образів, як аристократів, так і буржуа протягом XVII-XVIII ст. Важливе значення в цій трансформації належить шляхетству та «третьому стану», представники яких зазвичай служили важливим фактором впливу на суспільство. Витрати на одяг, меблі, їжу в період Нового Часу значно зросли і ставали найбільшою статтею витрат міської родини. У містах поступово створювався вищий клас буржуазії, який започатковував традицію «демонстративного споживання». У нову епоху дозволити собі розкіш споживання мала змогу значно більша частина міського населення: не тільки патриціат, але й середня ланка.

В умовах нового суспільства орієнтація на той чи інший стиль моди стає знаковою символічною формою відмінності, в якій знаходить своє віддзеркалення відмінність статусу тієї чи іншої суспільної верстви та особи. Вона стає важливим соціальним і психологічним феноменом, який дозволяє отримати зв'язок з колективом співгромадян, підкреслити свою відмінність від них, залишаючи недоторканими внутрішню духовну свободу громадянина міста, його право на особистий вибір пріоритетів.

Г. Зіммель до числа унікальних особливостей соціокультурного ландшафту міста відносить також інтенсифікацію психологічних впливів на людину з боку інструментальних та розгалужених інститутів міста. На відміну від сільських поселень з його традиційними вимірами, місто надає громадянам можливість стати економічно та емоційно більш розвинутими, здатними до соціальних, політичних та економічних змін. Універсальним засобом існування модерного міста стають гроші, як символ успішності того чи іншого громадянина. А економічна спроможність і успішність стають критерієм можливостей людини, обумовлюють сепарацію між заможними та злидненими верствами міського населення. Отже, саме економічна сфера стає визначальною для розуміння модерного міста, засобом ідентифікації городян.

5. Модерне місто

Середній клас європейських суспільств утворювали городяни, з яких найбільш заможні та освічені отримали назву бюргерів у Німеччині, а у Франції – буржуа. Їх соціальний статус був набагато вищим за селянський. Вони були особисто (політично) вільними, мали високий рівень економічного добробуту, можливість отримувати гарну освіту. Саме з міського середнього класу вийшли відомі європейські вчені, професори, лікарі, судді. Середній клас став стрижнем міського самоуправління. Йому надавалося право надсилати власних виборних депутатів у представницькі органи (у Британії у Нижню палату парламенту, у Франції – у Генеральні Штати). Особливо високий статус мали британські городяни, адже в цій країні були створені всі умови для правової рівності всіх мешканців міста. Жителі старовинних міст, заснованих від XIII ст., через своїх вибраних представників брали участь у вирішенні проблем загальнодержавного рівня у парламенті.

Разом із тим, слід визнати, що порівняно з шляхетським станом політичний та економічний стан городян був нижчим. Вони були обкладені прямими податками, а в більшості європейських країн не мали права на володіння земельною власністю. Вони не мали також можливості займати офіцерські посади у війську, а також права посідати вищі державні й церковні позиції. Порівняно низький статус громадян у модерну добу особливо пригнічував представників французької середньої верстви, які за ступенем економічного достатку і рівнем освіти нічим не поступалися шляхетству. Саме тому вони прихильно ставились до літературного доробку просвітників, які були рішучими опонентами станової нерівності.

Втім, суттєві нерівності спостерігалися і серед представників самої міської спільноти. Нижчий клас міського співтовариства (ремісники) не користувався тими правами, які мали городяни вищого гатунку. Суттєвим обмеженням їх соціального життя була необхідність належати до певної корпорації (ремісницької спільноти), об'єднаної однаковим рівнем майстерності та статутом. Перехід від однієї до іншої корпорації був вкрай складним, що підтверджує відому думку Ф. Броделя про існування «тривалого (до XVIII ст.) Середньовіччя». Вкрай важко для представників ремісницького фаху було відкрити також власну майстерню і зайняти більш високе становище в суспільній ієрархії.

Попри значні успіхи європейських міст у дотриманні прав і свобод людської гідності мусимо констатувати, що, починаючи з XVI ст., відбувався економічний занепад багатьох вільних міст. Він був обумовлений еволюцією ринкових відносин. Стара форма підприємництва увійшла в кризу, нові промислові підприємства, що обіцяли максимальний прибуток, розташовувалися у нових, більш оптимальних з

цієї точки зору місцях. Так утворювався новий ринок, що охоплював значні терени.

Урбаністична цивілізація Відродження і Нового Часу спричиняють прискорений розвиток ринку з його речовою залежністю і раціональністю. Ринок виступає базовим індикатором розвитку міста, а ринкова система – його новим соціальним відображенням. Якісно нова роль ринку в новому місті обумовлена передусім тим, що він дозволяє практично повністю подолати суб'єктивну сваволю (сеньйора, короля) – особисту залежність людини від людини. Людські стосунки, суспільні відносини тут повністю набувають безособового характеру. Певно, їх можна тлумачити як спотворені, відчужені форми людського буття, форми, у яких речі вивисуються над людьми і правлять ними, але не можна заперечити, що це врядування має раціонально-виважений характер. Ринкова система, незалежно від того, подобається вона тому чи іншому індивідові, тій чи іншій суспільній групі, починає сприйматися масовою свідомістю як об'єктивний порядок речей та соціальна необхідність, а не як соціальна даність свавільного панування насильників і гвалтівників, багатіїв і здирників, нероб і злодіїв. Це, безумовно, остаточно сформувало імунітет до ідеології бунту, зруйнувало стереотип психології безглузлого й нещадного бунтівника.

Натомість історична важливість інститутів ринкового обміну викликає відчуття особистої причетності мешканця міста до модерного суспільства й органічної єдності з ним. Відчуття власного громадянського статусу в місті усвідомлюється городянином як важлива передумова свободи. Варто зазначити, що легітимізація ринкових імперативів у справжньому громадянському суспільстві міста здійснюється усім спектром різноманітних соціальних груп крізь призму їх потреб та інтересів. Тому тут стає неможливою монолітність суспільної свідомості й однастайність громадської думки. Тут обов'язковим є плюралізм ідей, думок, політичних, культурологічних, професійних та конфесійних об'єднань, які покликані виявляти і формулювати ці ідеї та думки. Влада міста остаточно стає віддзеркаленням громадянського суспільства, уособленням інтересів та потреб швидкоплинного суспільства модерну».

Разом із тим плюралізм зовсім не є хаосом взаємосуперечливих ідей. Усі ці ідеї мають спільну об'єктивну основу: вони відображають вимоги ринкової системи чи закону вартості. Розбіжності між ними й програмами торкаються лише питань подальшої раціоналізації і оптимізації, гуманізації і збалансованості цієї системи.

Таким чином, розширення ринкових імперативів стає фактором, який сприяє вимірам духовної і соціальної свободи у місті. Мож-

на говорити про межі цієї свободи, але не підлягає сумніву те, що громадянське суспільство створює атмосферу суб'єктивного відчуття наявності свободи у кожного індивіда, відчуття можливості вибору думок, об'єднань, спілок, форм діяльності.

Ще одна важлива обставина, яка, згідно з теоретичною позицією П. Розенвалона, висвітлює специфіку модерного міста: воно є відображенням новітньої урбаністичної парадигми, яка пов'язує ринок і громадянське суспільство. Як ринок являє собою систему розподілу праці, так і громадянське суспільство постає як система розподілу думок, ідей та об'єднань. Як на міському ринку панують ціни, вільні від адміністративного законодавчого примусу, так і в громадянському суспільстві обертаються вільні думки та позиції, утворюються різноманітні громадянські об'єднання, непідконтрольні державній сакралізації і легітимізації. Як міський ринок живе в умовах цін, що постійно коливаються, так і в громадянському суспільстві коливається індекс громадських думок, змінюються переконання, переформатовуються соціальні цілі міських об'єднань, народжуються і вмирають ідеї.

Відтак, у громадянському суспільстві модерного міста діє така ж сама «невидима рука», що приводить той плюралізм думок у системну єдність, виводить рівнодіючу усіх громадянських думок і переконань, регулює процес консенсусу у модерному місті. Ринок і громадянське суспільство стають різними іпостасями єдиного суспільства приватної власності і свободи.

Ринкова система втілює ідеал автономії індивідів, деперсоніфікуючи соціальні зв'язки в модерному місті. У свою чергу, нове громадянське суспільство трансформується з ринково-міського у ринково-державне, пробиваючи собі дорогу через нову культуру. Так, органічною складовою частиною міста в Новий Час стає повністю світська, секуляризована і стандартизована культура: нова мова, нові ідеї, вартості й орієнтири. Такий тип культури Е. Геллнер назвав високою культурою. «Висока культура, – пише він, – являє собою упорядковану і стандартизовану систему ідей»²¹. Ринкове суспільство як цілісна система у процесі становлення і функціонування розпрацьовує єдину стандартизовану культуру міста і пронизується нею. Коли така культура стверджується у міському середовищі і заповнює собою певний територіальний ареал, а також стає характерною ознакою належності до суспільства кожної людини – вона отримує назву

²¹ Геллнер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер ; [пер. М. Б. Гнедовского ; ред. Б. Макаренко]. — М. : Московская школа политических исследований, 2004. — С. 56.

національної культури. У такий спосіб міське самоврядне суспільство починає сприйматися як частина національного суспільства.

У модерну добу європейське місто поступово втрачає свій автономний статус на користь держави, яка, уособлюючи «загальний інтерес», з кінця XIX – початку XX ст. повною мірою перебирає на себе вагомі політичні, економічні та адміністративні функції. Базовим інструментом держави для укріплення адміністративної влади в містах був інститут бюрократії. Його формування йшло шляхом утворення компетентної адміністративної влади в містах, відірваної від приватного політичного та економічного впливу. Образ анонімної міської влади (для досягнення демократичного ідеалу) став предметом активного дослідження В. Вільсона, який, виборовши президентську владу в 1913 р., надрукував статтю «Дослідження адміністрації в містах»²². Він прагнув створити «нову науку» – науку про практичне управління в містах. У відповідності з візією Вільсона, реалізація загального інтересу держави вимагає поглянути углиб речей, щоб мати здатність розглядати їх. Саме в цьому, на його думку, полягає кардинальна відмінність між політикою та адмініструванням, яке є важливою умовою життя міста. Політика – це сфера виявлення загальної волі, яка в широкому контексті розуміється як встановлення загальних правил організації поліса. Адміністрування – це проста сфера застосування та впровадження принципів розвитку міста, щоб надати їм практичного змісту.

В усіх американських та європейських містах робиться спроба відмовитись від політичної заангажованості місцевого управління, яка в такий спосіб зазнає розбалансування і корупції. «Політичне управління містами символізує і загострює характерні риси в функціонуванні американської та європейської демократії кінця XIX ст.»²³. Важливого значення набуває також заохочення управлінської верстви до публічної служби, бажання міського чиновника до поширення безкорисливості та раціональності. Такі тенденції знаходять своє віддзеркалення в розвитку європейських та американських міст XX ст. разом із деполітизацією та професіоналізацією міських еліт.

Таким чином можемо констатувати, що становлення модерного міста було пов'язане не тільки з формуванням нового типу особистості й приватної власності, але й з утворенням нової культури і виникненням нового типу міської організації. З'ясувалося, що модерне місто є синтезом ринкового інтересу та чинником розвитку громадянського

²² Wilson W. The Study of Administration / W. Wilson // Political Science. – Vol. 2. – June 1887.

²³ Stephens L. The Shame of the Cities / L. Stephens. – 1904.

суспільства, які не є відстороненими та протиставленими, а обумовлюють одне одного.

6. Українське місто від Магдебурзького права до сьогодні

Починаючи з XV ст., тенденція до інтенсивного розвитку малих містечок, що не тільки допомагали населенню рятуватися від татарських набігів, але й були фактором політичної, економічної і духовної свободи та солідарності мешканців міст Русі й Поділля поступово закріплювалась у вигляді урбаністичної моделі на засадах Магдебурзького права²⁴.

Лише в Київському та Брацлавському воєводствах з останньої чверті XVI і до середини XVII ст. з'явилося понад 300 містечок, які функціонували на якісно нових засадах Магдебурзького права, тобто з «певними... усталеними формами самоврядування»²⁵. Панування Магдебурзького права в українських містах сприяло поживленню ремісничого та торговельного життя, надавало можливість населенню міст отримати певні навички самоорганізації та захисту своїх інтересів.

У багатьох поліетнічних українських містах на рівних правах мирно співіснували різні етнічні громади, які мали спільні духовні, релігійні та економічні цінності. Втім, ситуація змінилася під час тривалого польського та російського панування. Перехід на польське право призвів до підпорядкованого становища українського міщанства. У статутах великих міст, що перебували під польською владою (наприклад Львова – найбільшого міста на Правобережжі) зазначалося, що Магдебурзьке право розповсюджується лише на римо-католиків. Становище українського населення у Львові, як і в інших містах, було вкрай важким. У другій половині XV ст. поруч із старим містом, що було засноване галицько-волинськими князями вирости мури нового міста, канонізованого німцями за Магдебурзьким правом. Старому Львову лишили роль передмістя. Спочатку більшість населення центральної частини нового міста складали німецькі колоністи, які, починаючи з першої половини XVI ст. полонізувалися, а поляки здобули значну чисельну перевагу в межах мурів, де жили міщани. Українці мешкали «переважно в північному краківському передмісті, яким правив королівський староста, а окрім нього існувало ще південне – Галицьке передмістя, що перебувало під владою міської католицької влади – магістрату»²⁶.

²⁴ Яковенко Н. М. Нарис історії України. З найдавніших часів і до кінця XVIII століття / Н. М. Яковенко. – Київ, 1997. – С. 85.

²⁵ Там само. – С. 34.

²⁶ Ісаєвич А. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII століть / А. Д. Ісаєвич. – К., 1966. – С. 47.

У 30-70-ті роки XVI ст. у багатьох українських містах розгорнувся рух українського міщанства за свої права на чолі з «криторами», міщанами старшими й молодшими. З середини XVI ст. «деякі з них почали перебирати назви братств»²⁷. В узагальненому вигляді у сферу їх активності входили благодійна, просвітницька діяльність, а також захист прав українських ремісників і торгівців перед зловживанням власним статусом міського патриціату – у судах і магістраті.

Розвиток братств у XVI-XVII ст. обумовлювався потребою груп міського населення згуртуватися для захисту своїх станових інтересів. На відміну від корпоративного цехового характеру взаємовідносин, братства виступали організованими за групами інтересів. Вони об'єднували людей однієї віри, суспільних переконань. Їх потяг до розвитку освіти був викликаний конкуренцією з католицькими спільнотами, необхідністю захищати свої позиції на достатньо високому інтелектуальному рівні. Водночас прагнення до організованих дій призвело до створення незалежних органів самоврядування і до громадянського опору настановам чужої держави. Братства стояли на чолі міських опозиційних рухів українства і зробили важливі кроки до національно-культурного відродження українських міст.

Знаменним було встановлення тісних зв'язків між центрами духовної та збройної оборони краю, братствами і запорозькими козаками. Під час свого заснування Київське братство інкорпоровало до себе міщан, шляхту, духовенство. Згодом до нього вписалося усе військо Запорізьке з гетьманом Сагайдачним на чолі.

З початку XVIII ст. починається доба деурбанізації України. Причини її частіше вбачають у колоніальній політиці Російської імперії. Певною мірою це є слушним. Але є й інші причини, і вони глибші. Кінець XVII – початок XVIII ст. був періодом кризи феодально-козацької системи в Україні. З точки зору європейських закономірностей він мусив органічно перейти у фазу урбаністичного ренесансу. Але цього не сталося. Натомість, передусім на Лівобережній Україні, мав місце зворотній процес. Якщо в Європі нове місто ставало джерелом ринкової економіки, національної свідомості, національної культури, то українське суспільство межу урбанізації так і не здолало. Доречними тут видаються міркування Б. Кравченка, який звертає увагу на соціокультурну «виключеність» українців з урбаністичного процесу. Чому українці виказували таку нехоть до розселення у містах? Надто часто ситуація пояснювалась психологічними схильностями українського селянства, причому українофіли наголошували на позитивних

²⁷ Ісаєвич А. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII століть / А. Д. Ісаєвич. – К., 1966. – С. 48.

рисах – любов до природи й бажання залишатися «самому собі паном», а українофоби – на негативних – розумових лінощах та браку ініціативи»²⁸.

Очевидно, що відсутність українського національного елементу суттєво вплинула на процеси урбанізації і модернізації міст в Україні. Щодо урбанізації, то місто, як осередок високої культури, скрізь у Європі було центром творення ідентичностей. Через відсутність українського національного елемента, місту в Україні тривалий час відводилася лише роль форпосту імперської колонізації: польської, австро-угорської, російської, а відповідно, не були закладені підвалини для вільної економічної, політичної, духовної самоорганізації. Натомість, культура колоніальної клієнтельної підпорядкованості, відсутність органічної вертикальної і горизонтальної мобільності, унеможлилювала формування української буржуазії, заблокувала становлення українського громадянського суспільства, української високої національної культури.

Мусимо констатувати, що і в ХХ ст. в Україні не відбулося створення свого власного урбанізму – власного урбаністичного способу життя, як і своєї (за певними винятками) виразної і стабільної української ідентичності в містах, що мали б стати необхідною умовою й органічною можливістю справжнього повернення в Європу.

Інша обставина, яка унеможливила для України європейський урбаністичний ренесанс, була пов'язана зі специфічним виміром модернізації українських міст. Як справедливо зазначає Я. Грицак, йдеться передусім про дві складові модернізації: «модернізацію через бюрократизацію, коли агентами змін були не підприємці чи банкіри, а чиновники... та специфічно російську промислову модернізацію... коли інфраструктура та базові сектори виробництва залишалися технічно відсталими»²⁹. Погоджуючись у цілому з думкою відомого українського дослідника, варто зазначити, що попри різні долі українських міст, усі вони ніколи не мали повноцінних умов для власного існування, ідеальної цілераціональності (М. Вебер), бюрократичної регламентації, повноцінного розвитку української культури, національного «життєвого світу» (термін Ю. Габермаса).

Втім, варто зазначити, що рух опору колоніальному втручання в містах, передусім у Західній і Центральній Україні, через потужну символічну національну пам'ять, був набагато сильнішим, ніж у про-

²⁸ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К., 1997. – С. 110.

²⁹ Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі / Я. Грицак // Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ-Львів, 2007. – С. 33–34.

мислових містах Сходу, де імперська «машина» винищила практично всі точки духовного національного опертя. Знаковим, очевидно, є приклад міста Львова, який протягом кількох століть чинив вдалиий опір іноземній колонізації. Як пограничне місто, Львів від самого початку своєї історії (XIII ст.) перебував на потрійному пограниччі – етнічному, релігійному, політичному. У відповідності до етнічних параметрів він був найбільшим містом у великій проміжній зоні між східними та західними слов'янами; у релігійному вимірі Львів був знаковим центром одночасно для східних і західних християн, християн – монофізитів (вірмен) та іудеїв. У політичному вимірі місто належало до території, за колоніальний контроль над яким боролися середньовічна Русь, Польща, Угорщина, новітня Габсбурзька та Російські монархії, а в XX ст. нацистська Німеччина і СРСР.

Поліетнічний характер міста Лева відбиває його історична демографія, де з «середини XVI ст. проживали разом п'ять великих етнічних груп: русини (українці), поляки, німці, євреї та вірмени, кожна з яких становила понад 5 % населення»³⁰. У XIX та першій половині XX ст. етнічна структура міста розподілялася наступним чином: поляки (50-55 %), євреї (25 %), українці (15-20 %). Етнічне та релігійне розмаїття об'єктивно позначилося на його історико-культурному ландшафті, відбилося на достатньо високому рівні толерації та визнанні різними етнічними групами модусів буття іншого. З іншого боку, саме така мозаїчність і наявність політико-правових правил в Австро-Угорщині для існування різних спільнот обумовили розвиток українських національних тенденцій у місті – мережі українських освітніх товариств, «пасіонарних» громадських культурних осередків, які чинили опір асиміляції (австро-угорській, польській, російській).

В іншій частині України ситуація була значно складнішою і це безумовно відбилося на розвитку індустріальної міської зони. Підданська форма психокультури стала звичною ознакою життя більшості українських міст і передусім промислових центрів. Характерними складовими таких міст стала редукція (занепад) культурних традицій, символів, низька правова і політична культура, примітивні соціальні стандарти, що обумовлювали бідність широких народних верств, зневіру людей у власних силах, пошук тіньових форм захисту. Замість органічних форм солідарності протягом тривалого історичного часу в Україні закладалися підвалини клієнтельного суспільства за принципом викривленої ієрархічно-підданської соці-

³⁰ Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. / М. Капраль // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 72.

альності. Нерозвиненість базових горизонтальних зв'язків довіри та солідарності на цих теренах призвела до того, що вплив «системи» на життєвий світ громадянина міста був набагато потужнішим, ніж в інших частинах України. Спостерігається також об'єктивна кореляція між неспроможністю зберегти національні, культурні традиції та створенням сталої міської інфраструктури: потужної соціальної сфери, земств, бібліотек, університетів, театрів – тобто того, що власне і є ознакою справжнього міста.

Доречним тут є приклад Юзівки, як типового старопромислового міста, що тривалий час існувало поза національним культурним контекстом і в якому індустріалізація була мало пов'язана з урбанізацією. Відсутність традиції європейських міських цінностей стає зрозумілою, якщо зважити на те, що тривалий час найбільше місто Донбасу належало лише одній компанії Юза. Це підприємство було власником усієї землі, всього житлового фонду. Будь-яка комерційна активність була можлива лише з дозволу його структури – «Новоросійського співтовариства». Саме вона (а не громадяни міста) регулювала всі аспекти діяльності муніципальних служб, від організації торговельних операцій до прибирання сміття і забезпечення вугіллям. Населення, яке складалося на перетині ХІХ-ХХ ст. з росіян (54-55 %), українців (33-35 %), греків (7-8 %), євреїв (5-6 %), татар (2-3 %), так і не стало громадянським суспільством, відповідальним за долю міста. За цих умов суспільної недовіри та вертикальної підлеглості годі було й говорити про утворення мережі гуманітарної культури. Як відомо, перша бібліотека в головному місті регіону почала працювати в 1905 р., а перші автономні громадські організації тільки 1917 р., але й вони проіснували недовго, бо їх знищила комуністична система.

До самого падіння Російської імперії Юзівці так і не було надано офіційного статусу міста, а сам населений пункт радше нагадував конгломерат селищ, розсіяних навколо місцевого металургійного заводу. Міський вигляд тут мали лише декілька вулиць і центральна площа міста – 200-300 метрів. Селища були зорганізовані відповідно до вимірів соціальної ієрархії. «Центром заводських поселень були більш-менш упорядковані Маслівка та Смолянинова гора, де в цегляних будинках мешкали генерали виробництва, інженери й висококваліфіковані робітники. Робітничий плебс – низькооплачувані та переважно сезонні робітники, які становили більшість, жили у висілках, назви яких Нахаловка та Собачовка, промовисто свідчать про тамтешні умови життя»³¹. Аналогічні процеси спостерігали-

³¹ Григоренко П. Спогади / П. Григоренко. – Детройт, 1984. – С. 84.

ся й у інших старопромислових містах Донбасу, у Катеринославі, у Дніпродзержинську»³². Місцеві промисловці не були зацікавлені в інвестиціях у розвиток міської інфраструктури, а умови життя були далекими від центральноевропейських.

Наслідком жорсткого контролю з боку влади стало те, що мешканці українських старопромислових міст так і не стали відповідальними громадянами, не здобули досвіду управління власним життям. Люди тут не були вільні ні в професійному, ні в муніципальному, ні в особистісному вимірі. Потрапивши в індустріальні регіони, українці зазвичай швидко асимілювалися, забували, звідки приїхали, а головне, їх розчавлювала фабрично-заводська система, вони втрачали особистісно-екзистенціальне сприйняття світу, ставали гвинтиками системи, яку свого часу оспівував Максим Горький.

Саме тоді, у радянські часи, остаточно сформувався денационалізований внутрішній типаж мешканця українського міста – образ заробітчанина, людини, що не має власної історії і традиції, сталих гуманістичних цінностей, особи, що вивисувала матеріальні цінності над ідеальними й духовними. Така людина з викривленими настановами «створює навколо себе певну маргінальну культуру, яка, з одного боку, є суцільним відокремленням тутешніх мешканців від традицій та цінностей інших культур, а з іншого – ствердженням специфічного виміру існування в площині буттєвої тимчасовості, відчуженості людей від творчої праці, влади, культури, історії»³³. Людина почувалася в постійній небезпеці – через політичні репресії, які зачіпали практично всі суспільні групи міста, та через смертельні загрози у вугільному, металургійному та хімічному виробництві. Живучи з відчуттям постійної загрози з різних боків, мешканець індустріального старопромислового міста прагне повної мобілізації, що ґрунтувалась би не на гуманістичних вимірах людяності, а на спрощеному усвідомленні дійсності, перекрученні людських ціннісних настанов, на кон'юнктурному пристосуванні до певних міфів. За таких жорстких умов годі було й думати про паростки справжньої міської свободи, духовну творчість, гуманізм. Окремі випадки в 30-х роках стають тенденцією, поступово формується зрозумілий і єдино прийнятний для більшості людей радянського міста спосіб буття, що передбачає закріплення в людській свідомості єдино можливої форми державного патерналізму, яка має захищати людей від їх внутрішньої розбеченості, жорстокості й безсилля. Такий спосіб «міського» буття, звичайно, суперечив європейському досвіду.

³² Григоренко П. Спогади / П. Григоренко. – Детройт, 1984. – С. 84–85.

³³ Пасько І. Плавильний басейн Донецької ідентичності / І. Пасько, Я. Пасько, Г. Коржов // Критика. – 2006. – № 9 (107).

У той же час можна констатувати, що міське населення в Україні й у радянські часи було слабо диференційованим в майновому та соціально-професійному відношенні. Спостерігаємо протягом XIX–XX ст. надзвичайну бідність, аморфність та неструктурованість міського соціального простору. У промислових містах практично не було власне міських українських репрезентантів – представників елітних, інтелектуальних професій. Лише в невеликій кількості вони були наявні серед юристів, лікарів, письменників, професорів, нотаріусів, серед працівників сфери інтелектуальних послуг. Не було створено справжніх представників міського середнього класу, автономних від держави осіб, що мають власну позицію – економічно та духовно незалежних. «У нашій країні, оскільки всі ми працюємо на державу, у всіх психологія чиновників – у письменників... науковців... робітників та селян»³⁴. Старі промислові регіони були великим плавильним казаном, у якому під впливом жорсткої індустріалізації відбулося не відродження міської архітекτονіки, а нівелювання людської особистості, ствердження якої і є основою міської свободи.

Міська свобода – це особливий ідеальний спосіб існування людини в системі соціальної регуляції міської життєдіяльності, яка породжує і регенерує новий тип особистості – людини більш універсальної, більш ініціативної, ніж у традиційному аграрному суспільстві. Разом із міським соціальним простором створюється внутрішній простір людської особистості, її самосвідомість, здатність до вишуканої інтелектуальної рефлексії, морального та емоційного переживання. Місто перетворює особу на якісно нове уособлення приватного і публічного існування, внутрішнього й зовнішнього, змісту і форми. Зовнішній контроль влади та співгромадян все більше поєднується з внутрішнім контролем – цензуруванням власної поведінки. Місто провокує на відтворення нових форм кооперації та взаємовідповідальності.

В умовах, коли в Україні не існувало нормального міського середовища, аж ніяк не можна говорити про утворення автентичної соціальної та національної свідомості. За свідченням історичних джерел «більшість місцевого населення не ототожнювало себе з жодною нацією і не продукувало нових ідентичностей, нових форм взаємодії»³⁵. Єдине почуття, яке об'єднувало мешканців індустріальних модерних міст, – це почуття аномії та відчуження, втрата власної самоповаги громадянином себе як професіонала, сім'янина, людини. Ані жінка,

³⁴ Амальрик А. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года? / А. Амальрик // Погружение в трясину (Антомия застоя). – М., 1991. – С. 34.

³⁵ Степкин В. В. История Донецка (1779-1991) / В. В. Степкин. – Донецк, 2004. – С. 105–106.

ані чоловік не могли себе реалізувати в цій викривленій соціальності, де постійно порушувались як права людини в цілому, так і статеві права зокрема.

Складність формування українського міста полягала ще й у тому, що протягом тривалого радянського періоду на всій території України відбувалася величезна міграція сільських мешканців у міста. Протягом 20-30-х рр. ХХ ст. на кожного корінного мешканця міста припадало 3-4 сільських жителя, життя яких історично не було пов'язано ані з міськими традиціями, ані з міськими соціокультурними настановами. Такі тенденції спостерігалися й у 60-70-ті рр. ХХ ст. Суперечливий характер українських міст повністю вписується в класичну схему Ф. Тьонніса щодо дослідження різного роду спільнот (community studies). Як відомо, цей дослідник увів в обіг розподіл суспільств на спільноту (gemeinshaft) та суспільство (gesellschaft). Зазначається, що на відміну від традиційних суспільств, де соціальне життя ґрунтується на особистих стосунках між особами, усвідомленні власної приналежності до родини, соціокультурних і психологічних протиставленнях «ми-вони», сучасне урбаністичне суспільство практично повністю втрачає родинні зв'язки. Українські міста історично є проміжними, поєднуючи премодерні і модерні форми свого існування. Подібне переплетення вимірів Модерну й Антимодерну здатне в подальшому стати джерелом нових соціокультурних синтезів в житті українських міст. Приклад багатьох латиноамериканських міст свідчить, наскільки яскравими та незвичними можуть бути такі переплетення.

Водночас досвід останнього століття свідчить і про інший бік проблеми. У соціально-політичних та культурних аспектах розвитку міста гібридні антимодерні умонастрої мешканців українських міст можуть призвести до небезпечних і навіть трагічних наслідків. Саме тому вкрай важливим на сучасному етапі є формування підвалин громадянського суспільства, наповнення українських міст якісно новими вимірами ідентичності – вимірами солідарності та довіри.

Глосарій:

Громадянське суспільство – унікальна система взаємодії суспільних індивідів, груп, верств, прошарків, що взаємозбалансовує вектори своїх складових, виявляючи рівнодіючу безлічі своїх прагнень і сподівань.

Клієнтельно-підданська залежність – ієрархічне підпорядкування городян представникам аристократичної влади.

Компаративний – порівняльний.

Магдебурзьке право – звільнення міського населення з-під юрисдикції центральної влади та адміністрації і надання повноважень самоврядування на корпоративно-цеховій основі.

Місто – особливий тип поселення, який характеризується наявністю суттєвих розумних структурних особливостей та специфічними функціями соціального і культурного життя. Уособлення нової культури і нового типу суспільної організації, що отримало сталі національно-правові контури. Територія, де відбувається концентрація соціальних структур (груп інститутів та рольових функцій).

Міська свобода – особливий ідеальний спосіб існування людини в системі соціальної регуляції міської життєдіяльності, яка породжує і регенерує новий тип особистості – людини більш універсальної, більш ініціативної, ніж у традиційному аграрному суспільстві.

Міський етос – моральнісний характер, переконання, яке пов'язано з усвідомленням необхідності свободи не тільки для певних осіб та династій, але й цілих корпорацій і передусім міст.

Поліс – суверенна спільнота вільних громадян, наділених правами й обов'язками.

Український урбанізм – створення свого власного урбаністичного способу життя, виразної і стабільної української ідентичності в містах, що мали б стати необхідною умовою й органічною можливістю справжнього повернення в Європу.

Урбаністична парадигма – новий цивілізаційний вимір, що уособлює синтез індустріалізму, ринку і громадянського суспільства.

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Які визначення міста ви знаєте? Чи узгоджуються ці визначення між собою? Якому визначенню (або визначенням) міста ви досі віддавали перевагу і чому? Чи є взагалі можливою ідеальна дефініція міста?

2. Як ви розумієте взаємозв'язок між поняттями місто – культура – цивілізація? Які чинники історично впливали на формування міста?

3. У чому полягає принципова відмінність західного та азійського міста?

4. Відтворіть базові критерії урбаністичної цивілізації. Чи існує взаємозв'язок між поняттям міста та громадянським суспільством?

5. Які базові економічні, політичні і правові свободи існували в європейських містах, починаючи з часів Магдебурзького права? Які з цих свобод є принципово важливими для кожного громадянина і чи зберігались вони недоторканими протягом тривалого часу?

6. Як ви розумієте поняття античного поліса?

7. Що спричинило занепад античного поліса? Яка форма власності була характерною для нього? Чи існував взаємозв'язок між набуттям громадянства і земельною власністю в античні часи? Які критерії були базовими для отримання громадянства?

8. Коли в Західній Європі мало місце системне відродження середньовічного міста? Які процеси сприяли і перешкоджали відродженню міста?

9. Скільки людей нараховувало середнє європейське місто в добу Середньовіччя? Чи було, на Ваш погляд, в історичному та демографічному аспектах місто залежним від сільської місцевості? Поясніть власну позицію.

10. У яких частинах Європи історично починає формуватися поняття «міська культура» і в який спосіб воно еволюціонує? Розкрийте зміст цього поняття.

11. Яку роль у міській ідентичності має традиція? Чи можна говорити про формування в Середньовіччі комплексної нормативної урбаністичної парадигми?

12. Обґрунтуйте теоретичну роль М. Вебера, В. Зомбарта та Г. Зімеля в дослідженні проблематики модерного міста? У чому полягає відмінність і доповнюваність цих підходів?

13. Яким чином модерне місто поєднує елементи ринку і громадянського суспільства?

14. Визначте зміст поняття «Магдебурзьке право».

15. Чим був обумовлений розвиток братств у XVI-XVII ст. в Україні, і яку роль вони відігравали в розширенні міських свобод?

16. Чому феодально-козацька система не змогла еволюціонувати в нову фазу урбаністичного Ренесансу? Чому міста в Україні часто не були українськими містами?

17. Чи поєднувались в Україні виміри урбанізації та модернізації? Поясніть специфіку українського досвіду модернізації? Яким чином зберігалися виміри національної культури, «життєвого світу» в різних українських містах?

18. У чому полягає специфіка розвитку старопромислових міст України? Чи продукували старопромислові міста нові соціальні та національні ідентичності?

19. Чи можна говорити про історичне утворення в Україні мережі міст на кшталт європейських, чи мова може йти про особливий шлях розвитку міст в Україні?

Список основной литературы:

1. Constant V. Political Writings / V. Constant. – Cambridge, 1988. – 415 p.
2. Арендт Х. VITA ACTIVA или о деятельной жизни / Х. Арендт. – Санкт-Петербург, 2000. – 489 с.
3. Батман З. Свобода / З. Батман. – М., 2005. – 248 с.
4. Бродель Ф. Время мира / Ф. Бродель // Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. – М., 1992. – Т. 3.
5. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М., 1986. – Т. 1. – 620 с.
6. Валлон А. История рабства в античном мире / А. Валлон. – М., 1941. – 324 с.
7. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М., 1994. – 698 с.
8. Вульф Л. Винайдення Східної Європи / Л. Вульф // Місця для нас геть невідомі. – К., 2008. – 283 с.
9. Геллнер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер ; [пер. М. Б. Гнедовского ; ред. Б. Макаренко]. – М. : Московская школа политических исследований, 2004. – 240 с.
10. Гоббс Т. Бегемот / Т. Гоббс. – К., 1996. – 456 с.
11. Давыдов Ю. Макс Вебер и современная теоретическая социология / Ю. Давыдов. – М., 1998. – 535 с.
12. Ле Гофф Ж. Средневековая цивилизация / Ж. Ле Гофф. – М., 1992. – 517 с.
13. Маркс К. Капитал / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – [2 изд.]. – Т. 23. – С. 49–50.
14. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея / І. Пасько, Я. Пасько // Урбаністичний ренесанс і трансформація суспільних структур. – Донецьк, 1999. – 198 с.
15. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима / С. Л. Утченко. – М., 1977. – 289 с.
16. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Э. Д. Фролов. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, – 1988. – 415 с.

Список допоміжної літератури:

1. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман. – М., 2008. – 238 с.
2. Возняк Т. Великому городу нрав і права / Т. Возняк. – Львів, 2003. – 47 с.

3. Госепат Ш. Права людини в європейському місті / Ш. Госепат. – К., 2009. – 315 с.
4. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ-Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
5. Киселева О. Онтологічні проблеми європейського міста / О. Киселева. – К., 1999. – 67 с.
6. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства / А. Колодій // Міські форми громадянської самоорганізації. – Львів, 2001. – 274 с.
7. Лой А. Цінності громадянського суспільства в добу урбаністичного ренесансу / А. Лой. – К., 2008. – 214 с.
8. Патнем Р. Творення демократії / Р. Патнем. – К., 2001. – 302 с.
9. Фурс В. Контуры современной критической теории / В. Фурс. – М., 2002. – 163 с.
10. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Т. 1. – М., 1993. – 318 с.
11. Элиас Н. О процессе цивилизации / Н. Элиас. – М., 2001. – Т. 1. – 330 с.